

від старої ідеології. Таке завдання, на нашу думку, можна виконати лише при використанні вищезазначених ідей.

Історичні знання мають стати повноцінним надбанням сучасного педагога. Йому слід передусім навчитись самостійно й критично аналізувати різноманітну літературу з історії педагогіки. Не слід забувати, що історія часто є дзеркалом політики і багато хто використовує її для того, щоби засудити або виправдати свої дії й вчинки.

Для роботи з історико-педагогічними джерелами кожному досліднику слід ґрунтовно ознайомлюватися з джерелознавством – науковою дисципліною, яка розробляє теоретичні та практичні питання вивчення й використання джерел. Важливим є й вироблення навичок критичного аналізу та вміння виявляти приховану інформацію з історичних джерел, що потребує, на нашу думку, базової вищої історичної освіти.

Відповідно сучасний науковий підхід в історії педагогіки повинен ґрунтуватися на великому людському досвіді й повсякденній практиці спостережень та взаємодії з предметами, явищами, процесами. По-друге, важливою рисою наукового підходу є можливість багатократної незалежної перевірки будь-яких результатів і теорій. По-третє, це чесність та неупередженість самого дослідника. Історик педагогіки “повинен неупереджено й об’єктивно розкрити і пояснити минуле освіти й педагогічної думки та крізь призму особливостей сучасності спонукати до конструктивних змін в освіті й вихованні” [7: 43].

Отож, зростаюча роль науки та завдання реформування вітчизняної системи освіти потребують переосмислення наукового підходу до історико-педагогічного дослідження, відхід від старих догматичних схем та активного використання ідей мультикультуралізму на засадах толерантного й неупередженого ставлення до інших думок, поглядів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. – К., 2002.
2. Корнетов Г.Б. Педагогика: теория и история. – М., 2003.
3. Культура і спільнота у становленні педагога / За ред. К.М. Кларка і Т.С.Кошманової. – Львів, 2000.
4. Пинский А. Педагогика свободы: проблемный очерк // Підручник для директора. – 2004. – № 3–4. – С. 101–115.
5. Современный словарь по педагогике / Сост. Рапацевич Е.С. – Минск., 2001.
6. Сухомлинська О.В. Деякі питання етимології педагогічного знання // Шлях освіти. – 2001. – №. 1. – С. 2–7.
7. Сухомлинська О.В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми // Шлях освіти. – 2003. – №. 1. – С. 39–43.

УДК 37(09)(477)

Коляда Н.М.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Враховуючи демографічні, соціальні, економічні зміни, сьогодні стає нагальною потреба пошуку нових організаційних форм здобуття якісної освіти та професійної підготовки, мережа яких повинна задовольняти запити кожної людини відповідно до її інтересів, здібностей та потреб суспільства.

Педагогічна наука має багату, багатовікову спадщину. Тому сьогодні актуальним є ґрунтовне вивчення, об’єктивна оцінка, творче осмислення та впровадження кращих надбань української освіти і педагогіки з метою оптимального поєднання педагогічного досвіду минулого та сучасних досягнень наукової думки. Зокрема, цікавим та корисним у цьому контексті є практика діяльності недільних шкіл України другої половини ХІХ – початку

XX ст. – нетрадиційних народно-просвітницьких закладів позашкільної освіти та освіти дорослих.

Останнім часом посилилась увага вітчизняних дослідників до педагогіки другої половини XIX ст. – початку XX ст. взагалі та проблеми розвитку недільних шкіл зокрема. Окремі аспекти даного феномена у контексті інших проблем історико-педагогічної науки розглядають Л.Березівська, Л.Вовк, Л.Бондар, С.Дмитренко, Л.Єршова, О.Жукова, Л.Киян, Л.Корж, О.Мармазова, Н.Побірченко, С.Черкасова.

Проте історіографічний огляд проблеми дає підстави стверджувати про відсутність комплексного дослідження розвитку недільних шкіл України другої половини XIX ст. – початку XX ст. як закономірного, об'єктивно зумовленого та цілісного процесу. У науковій літературі наявне лише фрагментарне висвітлення окремих аспектів цього соціокультурного явища, розрізнених як у науково-теоретичному, так і в хронологічному плані. Мета нашого дослідження полягає у системному аналізі теоретико-методичних засад діяльності недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст.

Недільна школа – нетрадиційний заклад позашкільної освіти для дітей та дорослих. В Україні недільні школи виникли одночасно в різних регіонах. Зокрема, в Києві – 11 жовтня 1859 р. (на Подолі, на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16) у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища [8: 93; 11: 40].

Недільні школи України другої половини XIX ст. – початку XX ст. у своєму розвитку пройшли 4 етапи: 1) початковий етап (1859 – 1862 рр.); 2) перехідний етап (1862 р. – перша половина 1888 р.); 3) інтенсивний етап (друга половина 1888 р. – 1905 р.); 4) національно-креативний етап (1905 – 1920 рр.).

У зв'язку з розширенням мережі недільних шкіл перед їхніми діячами постало завдання педагогічного осмислення теоретичних засад діяльності таких народно-просвітницьких закладів. Недільна школа, як нетрадиційний навчальний заклад, відрізнялася від інших (щоденних) цілим рядом специфічних умов функціонування та пов'язаних з ними особливостями побудови навчально-виховного процесу, серед яких: 1) крайня обмеженість навчального часу (4 години занять протягом тижня у недільній школі порівняно з 24 годинами у щоденній), у зв'язку з чим виникла необхідність у прискореному темпі роботи, особливо суворому підході до вибору навчального матеріалу та виробленні власної методики викладання; 2) вік учнів – до недільної школи приходили і діти, і дорослі, тобто люди з різним запасом життєвого досвіду, рівнем освітніх запитів та потреб, що вимагало нового підходу до змісту освіти, побудови навчальних планів, програм, підручників і посібників; 3) різний рівень розвитку та освітньої підготовки учнів, що вимагало використання принципів диференціації та індивідуалізації у побудові навчально-виховного процесу; 4) нерегулярність відвідування школи (через ряд життєвих обставин), у зв'язку з чим виникла необхідність у раціоналізації навчальних програм і т.д. [3: 7; 4: 24; 13: 173–175].

Відповідно до правил внутрішнього розпорядку заняття у недільних школах відбувалися виключно в неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Поступово організатори недільних повторювально-додаткових шкіл почали вводити додаткові навчальні дні. Термін навчання визначався чинним освітнім законодавством та статутом кожної недільної школи – в середньому 2–3 роки (у більшості ж випадків цей термін не підлягав будь-яким регламентаціям). Навчальний рік зазвичай тривав з вересня по червень; деякі школи були відкриті і влітку. Кількість навчальних днів протягом року в середньому становила 25–35 (40). Навчальний день тривав 3–4 год. (в основному з 10 до 14 год.) [2: 28, 47, 284; 4: 12; 13: 136].

Для управління внутрішнім життям недільної школи створювалася рада (загальні збори), до складу якої входили засновники, а також попечителі і розпорядники, які обиралися засновниками та затверджувалися повітовою і губернською училищними радами. Величезна корпорація учителів мала досить різноманітний склад відносно віку, суспільного становища, роду занять, рівня освітньої підготовки та професійної майстерності [2: 153; 13: 109, 112–114].

Недільні школи – безплатні народно-просвітницькі заклади – були відкриті для усіх бажаючих, незалежно від віку (згодом вік учнів став визначатися відповідними законодавчими документами та адміністративними розпорядженнями, зокрема, циркулярами Міністерства народної освіти від 28 червня 1874 р., 25 квітня 1908 р.), статі, суспільного становища, національності, соціального походження та віросповідання. Після закінчення недільних шкіл їхні учні, як правило, не отримували ніяких посвідчень [2: 288–289].

Недільні школи другої половини XIX – початку XX ст. – це відкриті народно-просвітницькі заклади, принципи, завдання та зміст навчання і виховання яких були спрямовані, насамперед, на задоволення освітніх потреб та запитів народу. Аналіз та узагальнення досвіду роботи українських недільних шкіл дозволив виділити принципи їхньої діяльності, серед яких чільне місце займають такі: 1) гуманізму – створення умов для формування кращих якостей і здібностей учнів, гуманізація взаємин між педагогом і вихованцями, оснований на повазі, довірі, розумінні запитів, інтересів, гідності особистості (правилами внутрішнього розпорядку недільних шкіл суворо заборонялися фізичні покарання); 2) демократизму – відсутність суворої регламентації внутрішньої організації недільної школи, самостійне опрацювання освітніх програм, колективне вирішення усіх проблем на засіданнях загальних шкільних та педагогічних рад (зборів) із залученням до обговорення учнів, усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності; 3) природовідповідності, індивідуалізації та диференціації – врахування вікових, індивідуальних та інших особливостей учнів шляхом поділу учнів на групи відповідно до віку (діти, підлітки, дорослі), рівня освітньої підготовки (грамотні, малограмотні, напівграмотні, неграмотні); використання індивідуальних та групових форм організації навчальної діяльності.

Самі обставини діяльності недільних шкіл – новизна справи, відсутність належного обґрунтування завдань, змісту освіти дорослих, який у цей період конструювався виключно у процесі педагогічної практики, відповідної методики викладання, труднощі матеріального та організаційного характеру і т.д. – все це вимагало ґрунтовного дослідження. Над теоретичним опрацюванням, обґрунтуванням та узагальненням змісту недільного навчання працювали представники вітчизняної суспільно-освітньої думки, педагогічні пошуки яких випереджали зарубіжні – Х.Алчевська, В.Вахтеров, Е.Вахтерова, В.Водовозов, М.Драгоманов, П.Казанцев, О.Кайданова, М.Корф, В.Лобода, Т.Лубенець, С.Миропольський, В.Науменко, Д.Пильчиков, М.Пирогов, О.Потебня, С.Русова, В.Стоюнін, О.Стронін, К.Ушинський та ін. Педагогічний пошук та ініціатива учителів недільних шкіл були спрямовані на збагачення змісту освіти, його забезпечення інтересам людини, потребам економічного і соціально-політичного розвитку країни.

Програми для недільних шкіл розробляли учителі-практики, педагоги-теоретики позашкільної освіти, члени комісій недільних шкіл, земських рад, освітніх комісій різних товариств (зокрема, Шкільної комісії Київського товариства грамотності) та інші представники педагогічної громадськості України і Росії. Укладачі програм дотримувалися демократичного принципу вибору навчальних предметів – рекомендували вивчення обов'язкового мінімуму, стимулюючи тим самим ініціативу розширення та поглиблення змісту освіти на місцях.

На основі аналізу джерелознавчих матеріалів з даної проблеми ми виділили основні принципи побудови змісту освітніх програм недільних шкіл: концентричний спосіб розміщення навчального матеріалу; співвідношення загальноосвітніх та додаткових знань; використання міжпредметних зв'язків; практичний зміст навчального матеріалу.

Теоретики та практики недільного навчання не ставили перед собою завдання запровадження систематичних знань. Вони мали на меті розширення загального освітньо-культурного рівня народу, зацікавлення та підготовку учнів до самостійного навчання, апелювали до самодіяльності та самоорганізації особистості, до її прагнення самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Мета недільної школи полягала у прагненні зацікавити та підготувати учнів настільки, щоб вони самі за сприятливих умов змогли учитися самостійно.

Ініціативні пошуки діячів недільних шкіл навіть за умов жорстоких регламентацій щодо змісту навчання були спрямовані у перспективі на забезпечення широких освітніх потреб та розвитку особистості учнів. Крім загальноосвітніх предметів програми початкових народних училищ (Закон Божий, читання за книгами громадянського та церковного друку, письмо, перші 4 дії арифметики та церковний спів), у багатьох недільних школах України вивчалися проблеми історії, економічних відносин, культури, літератури, географії, природознавства; за бажанням учнів в окремих недільних школах викладались основи фізики, хімії, геометрії, мінералогії, іноземних мов, законодавства, елементи вищої математики, педагогіки, психології та інші навчальні дисципліни.

За змістом освіти в Україні сформувалося 4 типи недільних шкіл (проте на практиці цей поділ був умовним): 1) нижча (для неписьменних); 2) середня повторювальна (для тих, хто вибув із початкового училища) – давала компенсаторний рівень знань; 3) вища додаткова (для тих, хто закінчив початкове училище) – давала додатковий рівень знань і була, по суті, наступною ланкою після початкової школи; 4) повторювально-додаткова – поєднувала завдання двох попередніх типів [1: 29; 2: 264].

За участі та сприяння діячів просвітницького руху на користь недільних шкіл створювалася відповідна навчально-методична література: посібники (“Книга взрослых”, 1899, 1900; “О книге взрослых”, 1900, 1907; критико-бібліографічний покажчик “Что читать народу?”, 1884, 1889, 1906), підручники – О.Кониського (“Українські прописи”, 1862; “Арифметика або “Нотниця””, 1863; “ГраMATка або перша чытанка за для початку вченья”, 1882), М.Корфа (“Руководитель воскресных повторительных школ”, 1882), Т.Лубенця (“Читанка”, 1883; “Арифметичний збірник”; “ГраMATка. Український буквар з малюнками”, 1906), Д.Мороза (“Арифметика” (Щотниця)”, 1862), О.Потебні (“Буквар”, 60-ті рр. ХІХ ст.), К.Рубісова (“Начальная арифметика”, 1861), С.Русової (“Український буквар”, 1906, 1919; “Перша читанка для дорослих (для вечірніх, недільних шкіл)”, 1918), А.Свидницького (“Русская азбука. Руководство для учащихся” та “Русская азбука. Руководство для преподавателей”, 1868), О.Строніна (“Азбука по методу Золотова для Южнорусского края”, 1861), Т.Шевченка (“Букварь Южнорусский”, 1861), К.Шейковського (“Домашня наука” (“Перші початки”, 1860 і “Вищі початки”, 1861); “Дещо про світ божий”, 1863), “Українська граMATка для позашкільного навчання і недільних шкіл”, 1918 (Українського видавництва в Катеринославі), “Українська граMATка для позашкільного навчання і недільних шкіл”, 1918 (складена учительським гуртком Олександрівського товариства “Просвіта”) та ін.

На думку Л.Вовк, зміст освіти дорослих в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. не отримав належного теоретичного обґрунтування. Однак, продовжуючи перебувати на рівні громадсько-педагогічної ініціативи, він значно виділявся на фоні існуючої системи освіти тенденцією до демократизму, національно-освітнього спрямування, відображення загальнонаукових, суспільних та культурологічних напрямків [5: 127].

Поступальний процес становлення та удосконалення змісту освіти, всупереч монархічно-бюрократичним перешкодам та соціальним ускладненням, здійснювався за сприяння незвичного для того часу самоврядування і демократизму в організації внутрішнього життя та участі прогресивної громадськості у діяльності недільних шкіл. З метою забезпечення широких освітніх потреб та розвитку особистості діячами недільних шкіл було зроблено спроби: по-перше, координації змісту освіти та програмних завдань недільних шкіл з існуючим науковим, громадським та соціально-економічним потенціалом; по-друге, спрямування змісту освіти на можливість демократичного вибору кожним учнем рівня, характеру і глибини знань, зокрема, через діяльність різних за змістом освіти типів недільних шкіл; по-третє, поєднання загальноосвітніх та додаткових соціально-економічних знань з освітньою ідеєю розвитку національної самосвідомості.

Недільні школи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виступили ареною апробації, запровадження та популяризації нових педагогічних ідей, принципів, методів, прийомів, організаційних форм навчально-виховного процесу. Поряд із застосуванням новітніх теоретичних основ освіти, вироблених прогресивними педагогами сучасності, учасники

недільного руху і самі працювали над розвитком методики викладання багатьох навчальних дисциплін, удосконаленням методології навчання і виховання, підвищенням кваліфікації учителів і т.п.

Педагогічний пошук ентузіастів недільних шкіл був спрямований, насамперед, на виконання “невідкладного завдання” – “... створити свою власну методику, дидактику, виробити особливий (прискорений) темп викладання і надати йому серйозного характеру, відповідного запитам дорослої людини [3: 7]. Вагомою спонукою до пошуку кращих, більш досконалих методів, прийомів та форм навчання і виховання були особливості таких нетрадиційних закладів освіти. З іншого боку, безкорислива праця учителів виключала будь-яку “рутину”, вносячи “живий струмінь” – спроби вивести викладання із “зачарованого кола” традиційної педагогіки. За свідченням сучасників, у деяких питаннях недільні школи “прокладали шлях” для щоденної школи з “непорівняно нормальними умовами” існування [9: 83]. З цього приводу І.Піотровський у статті “О направлении школ грамотности” зазначав: “Недільні школи – установа зовсім нова в ряду наших навчальних закладів; тут багато основ, далеких від наших педагогічних методів; тут багато прийомів, незрозумілих жерцям шкільної дисципліни та березових різок” [10: 10].

Саме в недільних школах апробувалися й популяризувалися методи бесіди, пояснювального читання (використовувався при вивченні основних навчальних дисциплін з метою повідомлення учням загальноосвітніх відомостей з різних галузей знань – історії, географії, природознавства, літератури), “взаємного навчання” (парний спосіб організації групової навчальної діяльності учнів), “прискореного проходження алфавіту” (термін вивчення алфавіту в недільній школі становив 6-12 занять), “перепитування прочитаного” (передбачав використання таких прийомів, як бесіда, усні та письмові відповіді з метою з’ясування ступеня засвоєння учнями змісту прочитаного), “вивчення читацьких інтересів” (опитування змісту прочитаного у формі бесід, письмових відгуків, анкетування з метою контролю за позакласним читанням, виявлення рівня підготовки учнів до читання різноманітної літератури), звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти та ін.

Недільні школи виступили у ролі популяризатора нових педагогічних ідей. Зокрема, проголошуючи одним із основних завдань недільної школи розвиток в учнів “... бажання і здібностей самостійно, без учителя, набувати нові знання ... вчитися все життя” [12: 70], К.Ушинський практично започаткував ідею неперервної освіти.

Система методичної роботи недільних шкіл передбачала: 1) запровадження передового педагогічного досвіду; створення творчої атмосфери у колективі; 2) поєднання різних форм організації теоретико-практичної освіти та самоосвіти (педагогічні ради, збори (загальні, гурткові), комісії, педагогічні читання, координуючі ради діячів недільних шкіл, взаємовідвідування уроків, “школа молодого учителя”, курси підвищення кваліфікації учителів, ведення педагогічних щоденників); 3) проведення низки взаємопов’язаних заходів, спрямованих на удосконалення професіоналізму та підвищення якості навчально-виховного процесу, рівня педагогічної майстерності учителів (анкетування, статистично-описова звітність); 4) діяльність недільних шкіл як громадських центрів позашкільної освіти та освіти дорослих з метою організаційно-методичної координації роботи народно-просвітницьких закладів; 5) створення у журналі “Русская школа” рубрики “Хроника воскресных школ”, у якій протягом 1897 – 1907 рр. опубліковано понад 180 матеріалів – звіти недільних шкіл, навчальні програми та методичні вказівки до них, публікації щодо різних аспектів діяльності недільних шкіл і т.п.

Незважаючи на всезагальне визнання необхідності та практичну діяльність, направлену на вироблення специфічних методів і прийомів навчання, “цілісної” дидактики недільного навчання (як і взагалі позашкільної освіти та освіти дорослих) створено не було [7: 30]. Однак, було зроблено окремі цінні висновки, узагальнено цікаві спостереження, розроблено, апробовано та запроваджено основні освітні форми, методи і прийоми взагалі та внесено багато цікавого і корисного у методику початкового навчання і виховання зокрема.

М.Корф називав викладачів недільних шкіл “автодидактами” і “самоучками”, які вслухалися в голос життя та звіяряли досвід з наукою [6: 42].

Постійний пошук гнучких, конструктивних принципів, розробка та апробація нових ефективних методів та прийомів навчання і виховання, особливої техніки викладання, узгоджених з “голосом науки”, використання прогресивних досягнень вітчизняної та світової педагогіки – ось далеко не повний перелік складових професійності та основних засад новаторської діяльності викладачів недільних шкіл.

Розроблені, апробовані та запроваджені діячами недільних шкіл методики викладання різних навчальних дисциплін, навчально-методична література використовувалися в українських школах першого радянського десятиліття та дали поштовх до подальших теоретико-методологічних досліджень у цій галузі. Вони сприяли подальшим дослідженням у галузі методології підручникотворення і навчально-методичного забезпечення позашкільної освіти та освіти дорослих в Україні.

У результаті проведеного дослідження було розкрито, систематизовано та узагальнено принципи, зміст, форми і методи освітньої діяльності та проаналізовано систему методичної роботи недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. Подальшого вивчення потребують ретроспективний аналіз педагогічної спадщини діячів недільних шкіл з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти, зокрема, удосконалення теорії і практики позашкільної освіти та освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вахтеров В.П. Сельские воскресные школы и повторительные классы. – М.: Изд-е Х.Д. Алчевской, 1896. – 48 с.
2. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки, книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы. – М.: Изд-е И.Д. Сытина, 1896. – 380 с.
3. Вахтерова Э. Частные городские воскресные школы // Общее дело. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и дополн. – М.: Типо-Литограф. Ю. Венер, 1905. – С. 1–23.
4. Вахтерова Э.О. Как открыть, организовать и вести воскресную или вечернюю школу (классы) взрослых в деревне и в городе. – М.: Тип-я И.Д. Сытина, 1917. – 59 с.
5. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К.: УДПУ, 1994. – 228 с.
6. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості). – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 179 с.
7. Граховецький Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860 – 1862 рр.) // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 51–78.
8. Житецький Г. Київська Громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – № 1. – С. 91–125.
9. Общее дело. – Вып. 1. – 2-е изд., испр. и дополн. – М.: Типо-Литограф. Ю. Венер, 1905. – 355 с.
10. Пиотровский И. О направлении школ грамотности // Современник. – 1861. – № 9–10. – С. 1–28.
11. Побірченко Н.С. Київські громадівці і недільні школи (60-ті рр. XIX ст.) // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 40–44.
12. Ушинский К.Д. Воскресные школы (Письмо в провинцию) // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1861. – № 106. – С. 58–82.
13. Частный почин в деле народного образования. – М.: Изд-е Моск. Комитета Грамотности, 1914. – 361 с.